

Az alakzatok világa 6–10. Sorozatszerkesztő: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 2002.

1. A retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálata átfogó kutatási terület: magába foglalja az egyes alakzatok szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jellemzését, a különböző szerkesztésmódok rendszerezését, egymásra és egymásba épülésük lehetőségeinek leírását, illetve a legkülönbözőbb szövegtípusokban és szépirodalmi műfajokban betöltött stílári és szövegszervező szerepük feltárását is.

Az ELTE Mai Magyar Nyelvészeti Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 1998 óta foglalkozik ezzel a sokrétű feladattal. Munkájuk eredményeit egyrészt folyamatosan tematikus füzetekben jelentetik meg (*Az alakzatok világa 1–5*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 2000–2001), másrészt 2001-ben konferenciát is rendeztek addigi tapasztalataik áttekintésére (*A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Szerk.: Szathmári István. Tinta könyvkiadó. Budapest, 2002), sőt az elméleti ismereteket rendszerező és sokszínű példaanyagot bemutatni kívánó alakzatlexikon munkálataiba is belekezdtek.

Az alakzatok világa című füzet sorozat 2002-ben megjelent újabb kötetei különböző szépirodalmi művek nyelvhasználati sajátosságait és szerkesztettségét vizsgálva tárják fel egyes alakzattípusok jellegzetességeit, lehetséges szerepeit, figyelembe véve azt, hogy az egyes alakzatok nyelvi művekben való tanulmányozása mindig szövegszinten történő vizsgálatot igényel.

2. A sorozat 6. füzeteként jelent meg Kabán Annamária: *A sorisméltés mint versszövegszervező alakzat* című írása. A szerző egyrészt a poétika, azon belül is a verstan, másrészt a stilisztika nézőpontját együttesen érvényesítő, rendszerező jellegű írásában az egyik leggyakrabban tárgyalt adjekciós alakzattípus, az ismétlés egyik változatát, a verses műfajokra jellemző sorisméltést mutatja be. Felfogása szerint: „Az ismétlés akkor lesz alakzattá, ha a szövegben visszatérő domináns kompozíciós eljárásaként jelenik meg” (Kabán 2002: 7). A tanulmány ennek megfelelően sorra veszi azokat a versszerkezeteket, amelyekben az ismétlésnek állandósult, a szöveg struktúráját meghatározó szerepe van, vagyis amelyekben az ismétlés szövegszervező alakzatként érvényesül.

A sorisméltéseket tartalmazó állandósult szerkezeti váz mint a szöveg szuperstruktúrája számos verses műfajra: a balladára, a kettős balladára, a triolettre, a rondelre, a rondóra, a villanellára, a pantunlancra, a glosszára, illetve a kisebb egységekből felépülő, magát a versszerkezetet is megisméltő triolettfüzérre, rondelfüzérre és a szonettkoszorúra is jellemző sajátosság.

A különböző eredetű sorisméltéses műfajok mindegyikét egy-egy példa elemzésével mutatja be a szerző, a szövegek legnagyobb részét napjaink magyar irodalmából választja ki (Kányádi Sándor, Orbán János Dénes, Várady Szabolcs, Kovács András Ferenc, Markó Béla), meggyőzően igazolva ezáltal, hogy a mai magyar költészet a világirodalom számos jelentős versformáját felhasználja, és megújítva olvasztja magába a hagyományozódó szerkezet típusokat. A gazdag és jól megválasztott példaanyagban találhatunk emellett korábbi magyar szerzőktől (Bajza József, József Attila) származó, a francia (Christine de Pisan, Clément Marot, Charles Baudelaire, Edmond Rostand) és a román irodalomból (Mihai Eminescu) merített verseket is.

A tanulmány az állandósult sorisméltéses szerkezetek ismertetésén túl rövid, de a legfőbb stíluszajátosságokat hatásosan bemutató stíluselemzéseket is nyújt. Az egyes versszövegek értel-

mezése során ugyanis minden esetben törekszik arra a szerző, hogy a sorismétlést kiegészítő egyéb alakzatokat is bemutassa, és ezek együttesen érvényesülő stílári szerepét is feltárja. Az egyes elemzések érzékeltetik azt is, hogy a megisméltlődő sorok a változást is magukban hordozzák, ugyanis az általában változatlan formában, reddícióval visszatérő verssorok is megújulnak, hiszen jelentésük, szövegekörnyezetük, pragmatikai körülményeik is mások.

A szonettkoszorú szerkezetének bemutatására választott vers, Markó Béla *Költők koszorúja* című műve az egész magyar költészeti hagyományt megeleveníti, hatásosan hívva fel a figyelmet ezáltal arra is, hogy az ismétlés nemcsak a művek belső folytonosságát szolgálja, az állandósult szerkezetformák ismétlése a mű és más művek közötti irodalmi folytonosságot is megteremti.

A sorismétlés alakzatát összefogottan, jól megválasztott példákkal bemutató írás meggyőzően igazolja, hogy a szabályos ismétlődés számos verses műforma elengedhetetlen, szövegszervező sajátossága, és hogy egy-egy alakzattípus különböző megvalósulásai milyen változatos szerepeket tölthetnek be.

3. Tátrai Szilárd narratológiai kutatásainak az alakzatok szempontjából is értelmezhető vetületét állítja elénk a sorozat 7. kötete (*A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata*). A tanulmány a történet hangsúlyozott elbeszéltséget vizsgálja, vagyis egy olyan alakzatot tárgyal, amelyet a retorikai hagyomány nem tart számon, a szerző világos és bizonyító erejű érvelése alapján azonban a pragmatikus, vagyis a közönséghez forduló, a kommunikátor és a befogadó közötti kapcsolatot erősítő alakzatok közé sorolható: „Mivel az elbeszélő tevékenység nyelvi jelöltsége hangsúlyossá válhat a szövegben (de legalábbis a szöveg egyes részeiben), s ennél fogva meghatározhatja annak nyelvi megformáltságát, a történet hangsúlyozott elbeszéltsége értelmezhetőnek tűnik olyan interaktív funkciót betöltő, ún. pragmatikus alakzatként, amelynek alkalmazása jellemző az elbeszélő szövegek egy részére” (Tátrai 2002: 8).

Tátrai Szilárd az irodalomtudományi narratológia eredményeire építve a feladóra és a címzettre utaló perszonális narrációt, illetve a közlésfolyamat szereplőire nem utaló imperszonális narrációt különböztet meg. Az elbeszéltség hangsúlyozásában a perszonális narráció játszhat szerepet, de ahhoz, hogy az első és második személyű deiktikus nyelvi elemek közül el tudjuk különíteni az ezt a funkciót betöltő nyelvi elemeket, szükségesnek látszik az elbeszélő „én” és az elbeszélő „én” fogalmának elkülönítése is. Az első és második személyű formák ugyanis – azokban az elbeszélésekben, amelyekben az „én” résztvevője a történetnek – egyrészt jelölhetik a történet egyik szereplőjét, másrészt viszont utalhatnak közvetlenül a történetmondó tevékenységre és a befogadóval való kapcsolattartására is. A szerző okfejtése szerint a második típusba tartozó nyelvi elemek teszik explicitté a történetmondás diszkurzív természetét, megteremtve ezáltal a történet hangsúlyozott elbeszéltsége alakzatát.

A perszonális narráció szerveződésének elemzésére különösen jó választásnak tűnik Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye, mivel ebben a műben egy kézirat regénybe emelése és az emlékezés nehézségeinek megjelenítése révén is „hangsúlyossá válik az elbeszélő tevékenységre való utalás” (Tátrai 2002: 11). Tátrai nyelvi kritériumok alapján rendszerezi és funkciójukat tekintve is elkülöníti a regényben szereplő, az elbeszélés aktusára utaló elemeket. Az elbeszélés folyamatára utalhatnak az egyes szám első személyű, közvetlenül mondást jelentő igék, igei szerkezetek, az áttételesen és metaforikusan a beszédtevékenységre vonatkozó kifejezések, a szövegbe emelt kéziratra, a hozzá való viszonyulásra vonatkozó elemek és az elbeszélőn kívül a címzettet is megjelenítő többes szám első személyű megjegyzések is. A szerző megfigyelései szerint a regényben nincsenek olyan második személyű deiktikus kifejezések, amelyekkel a történetmondó közvetlenül a befogadóhoz fordulna, ennek ellenére egyes kifejezésekben tetten érhető, hogy az elbeszélő, „amikor a történetet elmondja, számol azzal, hogy azt valaki(k)nek mondja, és ennél fogva erőfeszítéseket is kell tennie annak érdekében, hogy meg lehessen érteni azt, amit mondani akar” (Tátrai 2002: 16). Mindezek mellett az elbeszéltségre felhívhatják a figyelmet a történetmondó emlékező attitűdjére utaló nyelvi jelzések is. Az elemzett regénynek az elbeszélés aktusára és az emlékező attitűdre utaló nyelvi jelzéseit mellékletekben közli a szerző.

A kiérlelt stílusú, feszes szerkezetű tanulmány a pragmatikailag megközelíthető alakzatok körének kiszélesítésével mintát ad arra, hogy miképp lehet más tudományterületek eredményeit érvényesíteni a stilisztikai kutatásokban, így az alakzatok minél átfogóbb jellemzésében is.

4. Rozgonyiné Molnár Emma az alakzatok sajátosságait, előfordulási, kapcsolódási lehetőségeit kutatva Szomory Dezső sajátos stílusú, alakzatokkal telített regényét választotta vizsgálati anyagául. (*Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban. [Szomory Dezső: A párizsi regény].* 8. füzet). Már a tanulmány témaválasztása is jelzi, hogy a szerző az alakzatokat működésükben, a szövegfolyamatban betöltött szerepükkel együtt kívánja bemutatni. Az értelmezéshez ezért bevezeti az alakzattársulás terminust, amely „az alakzatoknak a szövegfolyamatban történő mobil rendeződését jelenti” (2002: 7). Az alakzattársulás mint nyelvi produkció, működés fogalmát megkülönbözteti a Gáspári László által leírt komplex alakzattól, amely nyelvi produktumokként ragadja meg az alakzatok, alakzattípusok együtteseit.

A választott szöveganyag vizsgálatát különösen érdekessé teszi Szomory nyelvezetének, stílusának vitákat kiváltó, ellentmondásos megítélése is, amelyet kortárs kritikusok meglátásai révén hatásosan mutat be a szerző.

A párizsi regény alakzatainak világát több különböző nézőpontból, négy egymás mellé épülő, egymást kiegészítő, fejezetben közelíti meg a tanulmány. Az első elemző szándékú, *A párizsi regény* című fejezet – a mű tematikájának felvázolása után – egy értő módon kiválasztott szövegrészlet elemzésével olyan sajátosságokat igyekszik megragadni, amelyek a mű egészének nyelvi világát is megjeleníthetik. A következő fejezet azokat a nyelvi eszközöket tárja fel, amelyek az író személyes jelenlétét teremtik meg a regényben: a szerző kimutatja az egyes szám első személyű formák hangsúlyozott szerepét, az erre a személyre utaló elemek halmozását inflexiók grammatikai alakzatként értelmezve. Úgy látja, hogy a köznyelvből, a mindennapi nyelvhasználatból vett frazeológiai egységek és szlengelemek is az író szövegbeli megjelenítését szolgálják: ezek a nyelvi eszközök valójában a narráció könnyed hangvételét, az elbeszélői én sajátos stílusát teremtik meg.

A tanulmány leghosszabb fejezete az alakzattársulási formákat tárgyalja, ebben a jelenségben találva meg Szomory nyelvhasználatának egyik legfőbb jellegzetességét: „Mindig kevésnek találja az egy szót vagy az egy szerkezetet gondolatai, érzelmei kifejezésére, ezért az alakzatok ritkán jelennek meg nála szólóban, annál gyakrabban társult alakzatként” (Rozgonyiné 2002: 14). A szerző tematikusan csoportosított, egy-két bekezdésnyi szövegrészletekben alaposan és a funkció szolgálatába állítva elemzi a halmozások, ellentétek, anaphorák, epiphorák, vagyis a regényre jellemző, elsősorban adjekciós alakzatok egymásba és egymásra épülését.

Önálló fejezet foglalkozik az ironia mint immutációs gondolatalakzat megvalósulási lehetőségeivel, de a nem tisztán ironikus, gúnyos és szarkasztikus megfogalmazások értelmezése is ebben az egységben kap helyet. A túlzásokkal, fokozásokkal társuló kifejezőmód elsősorban a helyzet- és személyiségrajzokban jut szerephez, ugyanis az elbeszélőnek a leírt valósághoz és önmagához való viszonya is ironikus.

Az egymás mellé rendelt elemzési módok és szempontok különböző metszeteit mutatják meg a regény stílusának, és együttesen adnak hiteles képet annak alakzatokban gazdag nyelvezetéről. A tanulmány Szomory stílusának bemutatásán túl hatásos módszertani megoldása annak, hogy hogyan lehet hosszabb irodalmi művek esetében, a részletekből kiindulva megtalálni azokat a szempontokat, amelyek alkalmasak lehetnek az egész szöveg stiláris jellemzőinek érvényes leírására is.

5. Az alakzatok stílussteremtő és szövegszervező erejét egy-egy retorizált szöveg átfogó elemzése is bizonyíthatja: kiváló példa erre Szathmári István alapos, az intertextualitást, illetve az ellentét és a paralelizmus alakzatainak szerepét középpontba állító tanulmánya Márai Sándor *Halotti beszéd* című verséről (*Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében.* 9. füzet). Az elemzés a szerző korábbi, a költemény stílusának egy-egy vetületét bemutató írásait úgy foglalja egységbe, hogy a szöveg legfőbb stílussajátosságairól teljes képet kaphassunk.

Márai sorsa, a száműzött lét, az identitás és az anyanyelv elvesztésének félelme, a polgári értékrend hanyatlása miatt érzett fájdalom és a világtól elhatárolódó személyiség nézetei egyaránt szerepet játszottak a vers megszületésében: a főbb elemzési szempontok tárgyalása előtt ezeket az értelmezésben is szükségszerűen érvényesülő tényezőket ismerteti a tanulmány.

Már a vers címének és szerkezetének vizsgálata is előrevetíti, hogy az intertextualitásnak, a versben megidézett műfajoknak és szövegrészleteknek, illetve az ismétléseknek mennyire fontos szerepük van a mű egészében.

Az intertextualitás, a szövegek kölcsönhatása és párbeszéde erőteljesen érvényesül a költemény szövegében, a három kiemelt vizsgálati szempont közül a tanulmány először ezt tárgyalja. Szathmári István az intertextualitás fogalmának szűkebb értelmezését követi elemzésében, vagyis elsősorban vendégszövegek jelölt vagy jelöletlen formában való szövegbe épülését vizsgálja, összességében azonban a műfaj szerepének bemutatása és a nem szövegszerűen egyező, hanem a közlés-mód sajátosságainak egybecsengése miatt az elemzésbe vont szövegrészletek (Kosztolányi: *Halotti beszéd*) révén a tágabban értelmezett intertextualitás érvényesülése is bevonódik elemzésébe. A szerző az egymással párbeszédbe állított idézetek forrásainak azonosításán és szerepük értelmezésén kívül egyrészt számos szövegszerű ihlető forrást is bemutat (Kosztolányi, Radnóti, József Attila, Vörösmarty), másrészt hivatkozik a versben utalásszerűen megnevezett és jellemzett alkotókra (Arany János, Babits, Ady, Krúdy), meggyőzően igazolva ezáltal, hogy milyen erőteljesen jelen van ebben a mindössze 67 sornyi szövegben az egész magyar irodalmi hagyomány.

Az ellentétek és a paralelizmusok szerepének vizsgálata előtt Szathmári István összefoglalóan szól az alakzatok szövegszervező erejéről. A szöveget egységgé tevő erők között ugyanis lényeges szerepe lehet a stíluskohézióknak, ezen belül a szöveg egészére kiható eszközöknek is: a szövegeknek egy-egy alakzattípus is rendező elvévé válhat. Márai stílusára például a korábbi kutatások alapján az ismétléses formák és az ellentétek strukturáló ereje jellemző.

A Márai-vers ellentéteinek vizsgálatát bevezetve a szerző a szakirodalom alapján összegzi az ellentét mint alakzat sajátosságait. A *Halotti beszéd* szövegszervező erejű ellentéte a *még* és a *már* éles szembeállítás köre épülő megállapítások sokasága, miként ezt az ellentétet nyelvi jelölt formáinak részletes feltárása is igazolja. Az ellentét a pozitív és negatív stílusértékű szavak ellentmondása révén az egész verset áthatja.

A paralelizmus elemzése szintén az alakzat jellemzőinek általános összefoglalásával indul, ezt követi a szöveg elemzése. Az alapstruktúrát meghatározó *még-már* ellentét paralelizmus révén szövi át a vers egészét, ez is mutatja az alakzatok egymásba fonódását, együttes érvényesülését. Paralel szerkesztésmódot találunk a kérdések halmozásában, és paralelizmus emeli ki a versben az *itt* és *ott* ellentétének alakzatával kombinálódó, ellehetetlenülést megjelenítő kulcsmondatokat is.

A jól tagolt, logikus felépítésű, világos stílusú tanulmány átfogó, de az egyes részleteket is kifejtő értelmezést nyújt, illusztrálva azt, hogy miképp lehet eredményesen érvényesíteni a funkcionális stilisztika elemzési gyakorlatát az alakzatok működésének mélyebb megértésében is.

6. Márai Sándor stílusának alapos ismerőjeként Czetter Ibolya kihagyásos szerkezetű naplójegyzetek elemzése révén mutatja be a detrakció retorikai műveletével leírható alakzatokat (*Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai Naplók alapján*. 10. füzet). Ez a tanulmány folytatja és egészíti ki a füzetsorozatban korábban megjelent, a Márai-naplók ismétléses alakzatait elemző munkáját (*Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 című műveiben*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001), ugyanis „Márai naplóiban éppen a látszatra összeegyeztethetetlen kétféle eljárás, tudniillik a bővítés-kiterjesztés, valamint a redukció-elhagyás ötvöződik” (Czetter 2002: 9).

A hiány a szerző meglátása szerint a napló műfajának eredendő sajátossága, ebben a szövegtípusban ugyanis a szöveg célja elsődlegesen a naplóíró önmegértése, a befogadó pedig kívülről lép be egy intim szövegvilágba, amelynek egyes elemeit a szövegen kívüli nyelvi és nem nyelvi tudására építve illesztheti össze.

A tanulmány mindazokat a hiánytípusokat tárgyalja, amelyek a Márai-naplók egybekezdésnyi rövidszövegeiben szerepelnek. Czetter Ibolya világos kritériumok alapján különíti el és jól megválasztott példákkal szemlélteti a hiányosság 3 fajtáját: a konstrukcionális hiány grammatikai jegyek alapján észlelhető és egészíthető ki; a kontextuális hiány a szöveggörnyezetből, a szövegegészről kikövetkeztethető szemantikai jelenség; a pragmatikai hiány értelmezéséhez pedig nem nyelvi tényezők bevonására is szükség van.

A hiány típusainak elhatárolása után a tanulmány sorra veszi azokat a mondat-, illetve gondolatalkzatokat, amelyekben az elhagyás művelete ismerhető fel: az ellipszis, a zeugma, az adnexió, az aposziopézis, az alludálás alakzatait főként a *Naplók* nyelvi anyagára építve mutatja be a szerző. A naplófeljegyzések nyelvezetében, szerkesztettségében elsősorban az ellipszisnek és az aposziopézisnek van stílusértémtől ereje.

Czetter Ibolya a hiány alakzatainak átfogó értelmezésében több egymást kiegészítő szempontot érvényesít: vizsgálja szerkesztettségüket, megjelenési formájukat, szerepüket a ritmikai-metrikai szerkezetben, más alakzatokkal való társulásuk lehetőségeit, felhasználásuk valószínűsíthető nyelvélettani, gondolkodásbeli indítékait, a hiány alakzatát alkalmazó egységek mint szövegtípusok jellemzőit, és hogy a befogadás során milyen hatókörben mozognak az elhagyást tartalmazó feljegyzések.

Az egybekezdésnyi rövidszövegek szerkesztettségének uralkodó elve a redukció, a hiány egyik fő funkciója bennük paradox módon éppen a kiterjesztés: „A mikroszövegek többnyire izolált reflexiók, elszigetelt megjegyzések, amelyekből a fabuláris elem teljességgel hiányzik. Referencialitásuk minimális, legfeljebb utalásszerű, a kiemelés eljárása ugyanis elmetszi őket a külső közegtől, s nemcsak a konkrét vonatkozásoktól, hanem az előzmények és a következmények ismeretétől is megóv bennünket. Ezáltal a holisztikus jelleg dominál bennük, vagyis valamely összetett értelmet egészésként mutatnak fel. A tömörségből, a részletek teljes mellőzéséből pedig csakis az egyetemes, általános érvény, a generikus jelleg következhet” (Czetter 2002: 22).

A szerző példák elemzése révén meggyőzően igazolja azt is, hogy a diáriumok hiányai gyakran csak a világról felhalmozott tudásunk alapján értelmezhetők, a hiányok betölthetőségének tágabb kontextusa tehát az egész európai műveltséganyag: az irodalmi és bibliai utalások, átértelmezett szállóigék, címkeszerűen utaló nevek állnak annak szolgálatába, hogy kevés szóval tudjanak sokat mondani ezek a bejegyzések. A bemutatott példák alapján az általános érvényűvé növelt, aforizmaszerű igazságok megformálásában a hiány mellett az ismétlés, a párhuzamosság, az oximoron is szerepet kaphat.

A *Naplók* egészének értelmezése szempontjából igen fontos a szerzőnek az a meglátása, hogy a hiányosságok kiegészülésének feltárása során szükséges figyelembe venni a bejegyzések egymást értelmező szerepét, vagyis azt, hogy az alakzatok hatóköre az olvasás előrehaladtával bővül, ugyanis a látszólag kevésbé a szövegbe ágyazott részletek is a művek egészének kontextusában érvényesülnek.

A Márai-naplók detrakciós alakzatait tárgyaló tanulmány szemléletében és módszerében is példaértékű: egy retorikai művelet sajátosságainak bemutatásához olyan anyagot választ, amelyben a vizsgált alakzatnak stílusértémtől ereje van, ezáltal funkcionális szövegelemzések révén tudja feltárni annak sajátosságait. Czetter Ibolya elemzése meggyőzően illusztrálja a hiány lehetséges funkcióit, és azt, hogy ezek a szövegek éppen hiányaik révén lesznek funkcionálisan teljesek.

7. *Az alakzatok világa* című füzetsorozat újabb, a Stíluskutató csoport közös munkájának eredményeit is felhasználó kötetei több szempontú elemzések révén állítják elének számos különböző alakzat, alakzattípus, alakzattársulás egyes szépirodalmi műfajokban érvényesülő jellegzetességeit, hozzájárulva ahhoz, hogy többet tudhassunk az alakzatokról, ezekről „a teljes nyelvhasználatunkat átfogó, változatos funkciókat betöltő, dinamikus és hatásos” (Szathmári 2002: 14) nyelvi szerkesztésmódokról. Az írások szemlélete, a más tudományterületek eredményeit is magukba olvasztó fogalomalkotása és elemzési gyakorlata igazolja azt, hogy a stilisztika képes a megújulásra.

Az alakzatok sokszínű világát megjelenítő tanulmányok egyrészt fogalmakat tisztáznak és rendszereznek, másrészt kiváló elemzési mintákat is nyújtanak, ezáltal hasznosíthatók lehetnek a stilsztika és a retorika oktatásában és kutatásában is.

Domonkosi Ágnes